

Nicolae Edroiu - Vasile Pușcaș: Maghiarii din România. Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane 1995. 110 p.

A könyv - melynek megjelenését a román Oktatási Minisztérium és Külügyminisztérium, a kormány mellett működő Kisebbségi Tanács és a Román Kulturális Alapítvány támogatta - szerzőinek szándéka szerint objektív képet kíván adni az 1989 utáni törvényhozási és demográfiai adatok tükrében a romániai magyarok jogi, politikai és kulturális helyzetéről. A kiadó más munkáihoz hasonlóan vélhetően ez a könyv is több nyelven fog megjelenni - a román mellett angolul és franciául publikálnak rendszeresen -, ezért a szerzők előszava a kül- és belföldi olvasókhöz egyaránt szól. Véleményük szerint a '89 utáni közép- és kelet-európai politikai és gazdasági változások a nemzeti, etnikai problémák kiéleződését is magukkal hozták. Az új helyzetben a nacionalista demagógia a pozitív változások és az európai integráció kerékkötője lett.

A szerzők szerint a tájékozatlanság az, melynek a többségi és kisebbségi demagógok a legtöbbet köszönhetik, ezért könyvüket az elfogulatlan olvasónak ajánlják, bízva abban, hogy rövid történeti, demográfiai, törvényhozói, oktatási és kulturális, vallási és politikai összefoglalásuk néhány függelékkel ellátva segít a magyar kisebbség helyzetét tisztábban látni s a mindkét oldalon meglevő szélsőséges véleményeket marginalizálni.

Az első fejezet rövid áttekintés a magyarok és románok történeti viszonyáról, elsősorban az etnikumok együttélésére koncentrál, mellőzi az évszámokhoz kötött szoros eseménytörténetet. A rendszeresen felmerülő, magyar történészek által vitatott tézisek, mint a dákoromán kontinuitás, a középkori román többségű Erdély vagy a román kenézségek mint autonóm politikai területek, számos más vitatható állítással együtt itt is előfordulnak. A szerzők részletesen írnak a különböző etnikumok lakta vidékekről, ahol a magyar vagy német népesség mindig csak „sziget” az előbb megjelent román népesség tengerében. Foglalkoznak a városok történelmi szerepével is, kiemelve, hogy a német vagy magyar városok vidéke gyakran volt román többségű, és az etnikumok keveredése csak a második világháború után indult meg és gyorsult fel.

A szerzők a magyarok és a románok történelmi szerepe mellett kitérnek a szászokra, svábokra, örményekre, zsidókra és ruténekekre is, s pozitív példaként a többnemzetiségű, a kultúrák békés együttélését toleráló Erdélyre hivatkoznak, sajnálatosan megfélemlítve a holocaustról és az erdélyi szászok kivándorlásáról, pedig ez is hozzátartozik Erdély történetéhez.

A második fejezet az 1992-es népszámlálás adataira hivatkozva közli a magyarokra vonatkozó legfontosabb számokat, táblázatok segítségével összehasonlítva a többségi nép, illetve a többi kisebbség adataival. (A magyar lakosság megyénként és régióként, a falusi és városi lakosság nemzetiségi és felekezeti megoszlása, az 1985-93 közötti kivándorlás nemzetiségenként.) A következő fejezet röviden felsorolja a nemzeti kisebbségekre vonatkozó, jelenleg hatályos törvényeket és az érintett minisztériumokat, majd vázolja a Nemzetiségi Tanács feladatait.

A negyedik fejezet részletesen tárgyalja a magyar nyelvű oktatás helyzetét, alkotmányos és törvényi szabályozását - megemlítve az RMDSZ folyamatos tiltakozását -, s általában véve kielégítőnek találja azt. A szerzők megadják a magyar nyelven tanuló diákok számát az alsó-, közép- és felsőoktatásban, majd részletes felsorolás következik a magyar nyelvű, illetőleg a magyar tagozattal is rendelkező középiskolákról. Ezek szerint az előbbiből 45, a második típusból 88 működik

Romániában. Felsőfokú oktatásban magyar nyelven tanulmányokat folytatni a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen, a bukaresti egyetemen, a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemen, valamint a marosvásárhelyi Színművészeti Akadémián lehet. Ezután szintén felsorolásszerűen a kulturális és információs intézmények következnek: a színházak, az opera és a bábszínház, az állami és magán televíziók és rádiók, napi-, heti- és havilapok, időszaki kiadványok, magyar vagy magyarul is publikáló kiadók, a múzeumok és emlékszobák, melyeknek magyar vonatkozású kiállítási anyaga van.

A hetedik fejezet a túlnyomórészt magyar hívőkből álló egyházakat mutatja be. Sorrendben a római katolikus, református, unitárius és zsinat-presbiteri evangélikus egyházat. Közli a hívek, gyülekezetek, plébániák és parókiák számát, leírja az egyházak szervezetét és intézményeit. Az utolsó fejezetben a magyarok országos és helyi önkormányzati politikai szerepét mutatták be a szerzők, ismét részletesen megadva a képviselők és szenátorok, polgármesterek, alpolgármesterek, valamint a helyhatósági tanácsosok számát az 1992-96-os választási ciklusban. Végül az RMDSZ-nek a román belpolitikában betöltött szerepéről adnak áttekintést.

A kis könyvecskéhez szerencsére függelék is tartozik, amely az 1991 novemberében elfogadott alkotmányból és a legfontosabb törvényekből közöl a nemzeti kisebbségeket különösen érintő részleteket. Azért szerencse ez, mert enélkül túlságosan rózsaszínű képet kapnánk, az olvasó toleráns államot és széles jogkörű, lehetőségeit maximálisan kihasználó kisebbséget ismerne meg. Ám elég egy pillantást vetni az alkotmány első cikkelyének első bekezdésére, amely Romániát szuverén, független, egységes és oszthatatlan nemzetállamnak nyilvánítja, vagy a negyedik cikkely első bekezdésére, mely rögzíti, hogy az állam alapja a román nép egysége, illetve a 13. cikkelyre, mely a románt nyilvánítja az ország egyetlen hivatalos nyelvéné, és nyugtázzhatjuk: a nép, a nyelv, a terület egységére törekvő román politika nem csupán az olvasó „tájékozatlansága” miatt tünteti fel Romániát a múlt századi nemzetállam fikcióját kergető államnak. Ez az Európában mára idejétmúlt idea az új alkotmányban is markánsan jelen van.

A kimondottan kisebbségekre vonatkozó kitételek valamit finomítanak ezen: „Garantált a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek joga anyanyelvük tanulásához, és a joga ahhoz, hogy ezen a nyelven oktassák őket” (32. cikkely, III. bekezdés). „Az állam elismeri és garantálja a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogát etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megtartásához, fejlesztéséhez és kifejezéséhez” (6. cikkely, I. bekezdés).

A Függelékben olvashatók az új oktatási törvény egyes paragrafusai is, például: „A gimnáziumi és a líceumi oktatásban a románok történelmét, Románia földrajzát és az állampolgári nevelést román nyelven és a román osztályokéval azonos tanterv és tankönyvalapján tanítják” (120. cikkely, II. bekezdés). Végül részleteket közölnek a Románia által 1993. október 19-én ratifikált Emberi Jogok Európai Chartájából. A kis könyvet méltányolva elégedetten nyugtázzhatjuk, hogy újabb, a kisebbségi magyarság helyzetével foglalkozó kiadvány látott napvilágot Romániában, bár a szerzők módszere az adatok felsorolásával és a kevés kommentárral megtévesztő lehet, hiszen a valós helyzet és a kisebbség igényelte minimum között gyakran hatalmas a távolság.

Zákonyi Botond

400 p.

Balázs Sándor 1988 márciusában fejezte be könyvét Kolozsvárott, amely a kor romániai viszonyai között csak szamizdatként terjedhetett. Csupán egy rövid részlet jelenhetett meg belőle Budapesten, a *Limes* című folyóirat 1989. 1-es számában Erdélyi Sándor álnév alatt. A szerző eredetileg a Kiáltó Szó időszakos szamizdat kiadványban tervezte a mű egyes fejezeteinek leközlését, de a kommunista diktatúra bukása lényegesen megváltoztatta a helyzetet. Balázs Sándor ennek ellenére nem tekinti írását 1990 után sem csupán kordokumentumnak, mivel szerinte a kisebbségi tudat rombolása és ebből következően ennek zavarai továbbra is emésztik az erdélyi magyarságot. A könyv végül is 1995-ben látott napvilágot a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál a Magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával.

A szerző művében olyan témát taglal, amelynek széles körű szociológiai kutatására a nyolcvanas években nem nyílt lehetőség a romániai magyar kisebbség körében. Ennek ellenére a könyv nem tekinthető elvont eszmefuttatásnak, meglepően sok benne a mindennapi életből merített példaanyag, legyen az akár egy vicc is, amellyel az író egész mentalitást képes jellemezni. Balázs Sándor ezen túl programot akar adni a kisebbségi magyarságnak, főképp meghatározó rétegének, az értelmiségnek, hogy miként tudja fenntartani identitástudatát minél kisebb sérülésekkel a ráháruló súlyos nyomás alatt. Témájának megközelítéséhez felhasználja a lélektan és a szociológia eszköztárát, de filozófiai és ideologikus eszmefuttatásokat is találhatunk a könyvben. Mint a cím is jelzi, az írás nem általában a kisebbségek, sőt nem is bármelyik ország magyar kisebbségének, hanem specifikusan a romániai (erdélyi) magyarok közösségi én-tudatának zavaraival foglalkozik.

A könyv első részében a szerző a kisebbségi identitástudat definícióját, felépítését elemzi, egyrészt azért, mert ismernünk kell a tárgyat, amelynek problémáit boncolgatni fogjuk, másrészt sokan (főként a többségi nemzet részéről) magának a fogalomnak a létét, ezáltal jogosultságát is tagadják. A kisebbségi identitástudat, írónk megfogalmazása szerint, tudattartalmaink sajátos elrendezése, e struktúrában belül a különböző részek bonyolult kölcsönhatásban alkotnak dinamikus (vagyis az időben a realitásokhoz állandóan alkalmazkodó) rendszert, tehát zavarai egyes elemeinek funkcióbeli defekcióiból és az egész szerkezet anomáliáiból származhatnak. A kisebbségi én-tudat egyik legfontosabb alkotórésze az *önismeret*, amelynek szakszerű megalapozása az alkotó értelmiség feladata, de amely diffúz tudományos információk vagy csupán hangulat formájában eljut az egyszerű emberek tudatába is. Ez az öntudat *emocionális* tartalmakkal egészül ki, amelyeknek segítségével megismerjük helyünket a magunk emberi közösségében, s nem maradunk közömbösek azokkal szemben, akiknek hasonló sors jutott osztályrészül, és más közösségek felé is kifejezzük érzelmeinket. Az identitásnak tehát igen fontos szerepe van a kisebbségi társadalmi viszonyrendszerében, nem létezhet a magunk és mások tetteinek értékelése nélkül, ez a latolgatás adja az *axiológiai* mozzanatot. Az értékelméleti rálátásnak szerves része az *etikai* szempont, amely elsősorban a kisebbségi viselkedésmódra összpontosít, másrészt elítéli a vele szemben tanúsított ellenséges maga-tartást, tehát lényeges közösség-összetartó funkciója van. A kisebbségi identitástudat átfogja a *nemzeti művelődést* és az *anyanyelvet*, amely egyben ontológiai egzisztenciájának elengedhetetlen feltétele. Végül a kisebbségi identitástudatot az jellemzi, hogy nyitott a *praxis* felé, vagyis az érdekluralizmuson belül vannak olyan sajátos nemzetkisebbségi közös érdekek (legfontosabb közülük az önmegtartás), amely sajátos magatartásformákat követel meg.

A könyv második, nagyobbik része foglalkozik az identitástudat zavaraiival, és leküzdésükre javaslatokat tesz. Mivel a problémák alapvetően külső hatások eredményeképpen jönnek létre, a szerző is ezek alapján állítja fel azt a négy csomópontot, melyeknek segítségével az öntudatmegingás leggyakoribb módozatait osztályozhatja. Ezek *a művelődés, az emberközi viszonyok, a véleményalkotás és végül a magatartás* zavarainak csoportja.

A romániai magyarság kultúráját tekintve kettős kötődésű: egyrészt része a egyetemes magyar kultúrának, de Romániáénak is, másrészt viszonylag autonóm és öntörvényű erdélyi magyar jelenség. Ha ennek a viszonyrendszernek a működése bármilyen okból sérül, a keletkezett károsodás a nemzetiségi művelődés alapvetőségéből következően közvetlenül rombolja a kisebbségi identitást. Márpedig Romániában számtalan módon akadályozták és akadályozzák a magyar kisebbségi kultúra teljes körű fejlődését. 1988-ban Balázs Sándor a következő megszorításokat említette: a nemzetiségi nyelvű oktatási hálózat visszaszorításával nem csupán a műszaki és természettudományok területén szűnik meg a magyar nyelvű szakemberképzés, hanem a humán területeken is erőteljesen visszaszorul (fállábú kultúra - csonka humán kultúra); a meglevő közművelődési intézmények kisebbségi identitást erősítő tevékenységét is akadályozzák, teljesen az uralkodó ideológia szolgálatába állítják („fordításos nyelv”); a sérelmek ellen való fellépést a hivatalos kisebbségpolitikai alapelvek homályban hagyásával is megakadályozzák, de egyébként is mindenfajta kritikát lehetetlenné tesznek; elvágják a kisebbségi kultúrát anyaországi forrásaitól, de az összeomló román gazdaság és politikai diktatúra is akadályozza a helyi magyar kultúra funkcionálását. A fenti helyzet dilemma elé állítja a tanulni vágyó kisebbségeket: nincs lehetőségük sem jól képzett, de saját kultúrájukat is felsőfokon birtokló emberként megtalálni helyüket, sem nemzetiségi környezetükben gyümölcsöztetni ismereteiket. A nemzeti kultúra ápolásának hiányosságai felvetik annak veszélyét is, hogy hamis romantikus illúziók válnak uralkodóvá, funkciózavarokat idézve elő a nemzeti kisebbség életében, a realitásokhoz való alkalmazkodásában.

Az identitászavar közösségi tudatjelenség. Származhat tehát a csoport tagjainak egymással való kapcsolataiból és a külső érintkezésekből, másrészt keletkezhet az egyes tagok problémáiból, valamint az egész közösség csoport-viszonyrendszerének visszásságaiból. Az egyén számos csoporthoz (osztály, nemzet, vallás, világ-nézet, foglalkozás stb.) tartozhat, ám ha ezen körök nem harmonizálnak egymással, a különböző függések közötti rangsorolásból is számos nehézség következhet. Romániában például akadályozták a kisebbség tagjai közötti kommunikációt, amely egyrészt a közösség atomizációjához, helyes önértékelésének elvesztéséhez, más-részt az információcserében a szókimondás helyett az elkendőzéshez, az allegorikus beszédhez, a magán- és a közösségi életben kialakuló „kettős énhez”, ebből kifolyólag bizalomvesztéshez vezet. A többségi oldalról viszont ellenséges információ-dömping zúdul az egyénre, ami ellen csak „teknősbékapózba” való húzódással védekezhet, s ez elszigetelődést, önként vállalt (vagy lázadás esetén kényszerű) marginalizálódást okozhat. De ilyen állapotba taszíthat például a kisebbségi helyzetben gyakori, vegyes házasság okozta félkultúrás állapot, a beleszületés és a nevelés kettősségéből eredő disszonancia és a többi, kettős kötődésből fakadó természetellenes állapot. Az aktív ellenállás hiánya viszont asszimilációhoz, a kisebbségi önazonosságtudat elvesztéséhez vezethet. A Románia homogenizálását célzó ceaușescui politika csak tovább erősítette ezt a folyamatot, az ellene való védekezést lehetetlenné téve. A totális elnyomatás csak bizonyos fokig adhat erkölcsi erőt („teher alatt nő a pálma” effektus), e küszöböt meghaladva akadályává válik a későbbi kibontakozáshoz

szükséges energiák felhalmozódásának. A szerző szintén súlyos problémának érzi, ha a kisebbség kettős kötődésének (Magyarország, szülő-föld) bármelyik eleme meggyengül (emigráció, asszimiláció).

A fenti helyzet a romániai magyar nemzetiség énképének súlyos torzulásait idézi elő. Az író felveti itt a sajtósági kisebbségi erkölcs létezésének kérdését, illetve a diszkriminatív helyzethez való alkalmazkodás helyes mértékének problémáját. Fontos témája a kisebbségi énkép és a másoknak (anyanemzet, a világ, a többségi nemzet) az erdélyi magyarságról kialakított képe közötti eltérésekből adódó feszültségek következményei a kisebbségi identitásra nézve. Különösen károsnak ítéli a románság körében a propaganda által is táplált negatív magyarságkép, a hamis általánosítások, előítéletek hatását. Felvetődik a kérdés, hogy a megbénított, jórészt atomizált, közös cselekvésre látszólag képtelen magyar kisebbség közösségnek tekinthető-e még egyáltalán. Balázs szerint, amíg az emberek kollektív énképükben léteznek tartják azt, addig igen, legfeljebb hibernált állapotban próbálja közös kulturális kincseit őrizni. Óv azonban az önámítástól, a hibás reménykedések placebo-hatásától, ehelyett a szűk lehetőségek között adott cselekvési térre irányítja a figyelmet.

Az identitászavarnak, mint bármely más tudati jelenségnek, majd' mindig van magatartási megnyilvánulása. Balázs Sándor könyvének utolsó fejezetében ezeket a viselkedési rendellenességeket veszi számba. A belső konfliktusok különböző módon vetülhetnek ki: elfojtás léphet fel („csigaházpóz” - cselekvéshiány); az egyén próbálja feldolgozni kudarcélményét (ám sokszor mindenén a külvilágot teszi felelőssé); a kívülről jövő tudatrombolásra válaszként ön-és közösségépítő tettekkel válaszol („bumeráng-effektus”). Számos esetben azonban reakciója hibás (agresszió, megalázkodás, tudati kompenzáció, álmodozás), máskor hiába ad az egyén a frusztrációra helyes választ, az adott társadalmi helyzet lehetetlenné teszi, hogy hozzáigazodjon ehhez a cselekvésnormához. Romániai viszonyok között az is gyakran előfordul, hogy a becsületes motívumok szerint cselekvő kisebbségi minden jó szándéka ellenére rádöbben, *hogy a* végeredmény- a kisebbségi értékmérce szerint - anti-értékké torzul. Visszahúzódás és karrierizmus, tehetetlenség és kény-szerű dilettáns szerephalmozás, talpnyalás és kilátástalan lázadás: megannyi identitászavar-keltő tevékenység, amely végletes esetben a kisebbségi identitástudat el-vesztéséhez vezethet.

Balázs Sándor szerint az ideális út az erdélyi magyarság számára az integritását megőrző alkalmazkodás lenne a többségi társadalomhoz, de ez az adott romániai viszonyok között (és ez sajnos nagyrészt ma is igaz) lehetetlen. Abban reménykedik, hogy bár az erdélyi magyar kisebbséget számos veszteség érte, még nem jutott el oda, hogy visszafordíthatatlanul felbomoljék. Figyelmeztet arra, hogy a helyzet gyökeres változása csak a román társadalom demokratikus átalakulásával együtt következhet be. Azóta, bár a viszonyok odaát sokat változtak, az igazi demokráciára és a magyarság helyzetének problémamentessé válására még várni kell.

Varannai Zoltán

Az 1989-es kelet-európai rendszerváltások új összetételű politikai elitcsoportokat termeltek ki elsősorban az értelmiség soraiból (tanárok, tudósok, művészek). Ezen csoportokon belül éles ellentétet okozott az egyes egyének előző rendszerben elfoglalt helye: vállaltak-e felelős funkciót, passzívak maradtak, avagy tán illegális ellenzéki tevékenységet folytattak. Ha kisebbségi az adott elit, súlyos vitákra adhatott okot a többségi nemzet politikai erőivel folytatott irányvonal is. Romániában, ahol talán a legelnyomóbb, de mindenképp a leginkább nacionalista diktatúra volt a kelet-európai blokkon belül, a decemberi fordulat után mozgástérhez jutó magyar kisebbség vezető köreiből is hamar jelentkeztek ezen konfliktusok.

Domokos Géza, aki 1969 óta a bukaresti Kriterion Kiadó igazgatója, és aki 1984-ig a Központi Bizottság póttagja volt, kompromisszumokkal, sokszor megalkuvással, de kitartóan próbálta biztosítani a kisebbségi magyar kultúra fennmaradását a nehéz időkben. 1989 után mint az RMDSZ elnöke a szélsőséges megnyilvánulások elkerülésére, reálpolitika fenntartására törekedett a nacionalista érdekeket egyre jobban kiszolgáló kormányerőkkel szemben. Ezért számos bírálattal érte mind a többség, mind az RMDSZ radikális szárnya részéről. 1993-as visszavonulása után kezdett hozzá visszaemlékezéseinek összeállításához, amelynek első kötete az 1989. december 22-i eseményektől 1990 végéig foglalja össze az általa átélt eseményeket.

A szerző műve konfesszió és egyben apológia. Több helyen azzal védekezik a neki felrótt hibákkal szemben, hogy nem érzi magát hivatásos politikusnak, csak a körülmények kényszere, majd a tagság akarata révén vált az RMDSZ egyik fő szervezőjévé és első elnökévé. Elismeri, hogy talán túlságosan is a vérévé vált az előző évtizedeknek a túlélésért cserébe megalkuvásokat kínáló politikai gyakorlata („térden állva lázadás”), de előnynek tartja a cenzorokkal, kultúr-apparatcsikkokkal való állandó küzdelemben megtanult taktikai fogások ismeretét, a szerkesztőségi munkában elsajátított csapatszellemet. Tiltakozik viszont azon állítások ellen, miszerint az RMDSZ eredetileg a Nemzeti Megmentési Front általa létrehozott magyar tagozata lett volna csupán, ami aztán felülről rátelepedett az Erdélyben spontánul létrejött magyar közösségi szervezetekre. „Az RMDSZ bölcsőjét sokan és sok helyütt ringatták”, a bukaresti csoport csupán „általánosan elfogadott nevet adott az újszülöttnak”. (22. o.) Nem tartja „bűnnek” Ion Iliescuval való kapcsolatának baráti jellegét sem, hiszen nézeteik ettől még gyökeresen különbözhetnek egymástól. Számos helyen vádolja a szövetség radikális szárnyát türelmetlenséggel, a realitások figyelembe nem vételével, túlbuzgó dilettantizmussal, sőt néha talán tudatos, személyét érintő rágalmozgással. Több helyen vitába száll Király Károllyal, illetve emlékiratainak egyes kitételeivel (Király Károly: *Nyílt kártyákkal. Önéletírás és naplójegyzetek*. Budapest, Nap Kiadó 1995. 377 p.), akit viszont túlságosan kiegyezőnek tart a Megmentési Front politikájával (igaz, Király Károly visszaemlékezéseiben ugyanezt veti az ő szemére). Általában azonban megértőnek mutatkozik a tőle eltérő nézetekkel és azok képviselőivel szemben is.

Tekintsük most át röviden, mely eseményekkel foglalkozik részletesen a szerző emlékiratainak első kötetében, és ebből talán az is kiderül, hogy miről hallgat. A könyv első oldalain a decemberi forradalom és az RMDSZ megalakulásának eseményeit követhetjük nyomon Domokos Géza szemszögéből. Számos olyan dokumentumot ismertet, amely annak idején talán kisebb publicitást kapott, vagy amelyet kiemelkedően fontosnak tart a romániai magyarság sorsával kapcsolatban (például az RMDSZ első felhívásai vagy a Megmentési Front sokat vitatott január 5-i nyilatkozata a nemzeti kisebbségek jogairól). Ugyanakkor át- meg átszövik a könyvet a személyes élmények, a szerző önarcképét árnyaltabbá tenni hivatott líraibb momentumok (viszonya szűkebb pátriájához, Zágonhoz, a Kriterion kiadóbeli

munkatársakkal kialakult bensőséges kapcsolata vagy régebbi nyaralások emlékei). A soron következő fejezetek a forradalom utáni eufória megtörésének, a visszarendeződés megkezdődésének első jeleit, többség és kisebbség viszonyának újbóli megromlását („iskolaháború”, a Vatra Românească megalakulása) és ezzel párhuzamosan az RMDSZ jövőjét formáló első küldöttgyűléseket (Kolozsvár, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy) mutatják be. Különösen feszültségteli az a fejezet, amelyben a budapesti, sajnos folytatás nélkül maradt, magyar-román pár-beszéd eseményeit ismerhetjük meg, miközben a résztvevők folyamatosan értesülnek a marosvásárhelyi pogrom történéseiről. Fontos része a könyvnek az, amely a nagyváradi első RMDSZ-kongresszust írja le, amelyből megtudhatjuk Domokos Géza elnökké jelölésének néhány, talán kevésbé ismert előzményét. Majd az 1990-es romániai parlamenti és elnökválasztás és az új parlament megalakulásának eseményei következnek, de kiderül az is, hogyan született meg az RMDSZ tulipános emblémája. A bukaresti Egyetem téri tüntetés brutális szétverése nem csupán a román demokrácia számára jelentea súlyos törést, de a szerzőnek is komoly személyes traumát okozott: kisebbik fia a történések hatására dönt úgy, hogy végleg Amerikába települ. Az utolsó fejezetek a második bécsi döntés ötvenedik évfordulója kapcsán hozott román parlamenti nyilatkozat okozta bonyodalmakról és az 1990-es év hátralevő részének néhány közérdekű és személyes történéseiről tudósítanak.

Jelképesnek tekinthető az elmúlt év nagy fordulatainak szempontjából a befejező oldalakon a két, gyökeresen más hangulatú szilveszter bemutatása, és az, hogy Domokos Gézának vissza kell utasítania Iliescu elnök meghívását a decemberi események egyéves évfordulója alkalmából a Front első tanácsstagjai tiszteletére rendezett fogadására.

Az emlékiratok egyelőre itt megszakadnak, de reméljük, hamarosan megismerhetjük a következő évek eseményeit is Domokos Géza tollából, hiszen vissza-emlékezéseit haszonnal forgathatják mind a kor belső történéseit firtató szakemberek, mind azon érdeklődő olvasók, akik egy kelet-közép-európai kisebbségi értelmiségi politikai pályafutásának fordulataira, lelkiismeret-vizsgálatára kíváncsiak.

Varannai Zoltán

*Kiss József Múltfaggatás és kisebbségi önértéktudat. Pozsony, Kalligram 1996.
195 p.*

Kiss József kutató történészből lett publicistává, e kötetnyi, a történeti publicisztika műfajába sorolható írása avatta azzá. Két cikk kivételével a pozsonyi *Új Szó* hasábjain jelentek meg írásai a 90-es években. A tematikus időrendbe sorolt történelemfaggató írások kisebbségi látószögből láttatnak, és szerzőjük szlovákiai magyar kötődéséből erednek. Közös lényegük: a történettudomány eredményeit közérdekűvé tenni. Erényük a részleteken, élményszerű múltidézésen felülemelkedő összefüggések keresése, értelmezése és megfogalmazása.

A kisebbségi önértéktudat és a múlttal kialakuló áramkör olyan kulcskifejezések, melyek több cikkben is meghatározóak, s amelyek a kisebbségi közgondolkodás egy adott időben tetten ért állapotát jelzik, mutatják, hogy a múlt mennyire van jelen a kisebbségi tudatban.

Az Egymáshoz vezető ösvények című, első rész írásai azt vizsgálják, hogy mit lehet a kisebbségi lét, önismeret számára közérdekűvé tenni egy-egy történelmi

személyiség egyéniségéből, cselekedeteiből, miként erősíti az önismeret a kisebbségi szellemi szuverenitást, s válik közéleti hajtóerővé.

„Magabiztosságot sugároz a Komárom főterére került Klapka-szobor, melynek sorsában mintha csak tovább folytatódott volna Klapka életének fordultatos kalandossága. Vajon képesek leszünk-e arra, hogy erőt adó tartása ne váljék közösségi bálványá? Tudunk-e erőt meríteni abból, hogy alakjának példaadása nem a hősi pátoszból, hanem a történelemmel és a jelennel szembesülő tanulságkeresésből fakad? Mert Klapka György életútja olyan tükör, mely újkori történelmünk kristályosodásában láttatja mai önmagunkat” - írja *Szobor vagy élő történelem. Klapka György öröksége* című cikkében. A *Volt egyszer egy republika* című fejezetben a kisebbségi jogvédelem, a kisebbségi és többségi nemzet viszonya, a kelet-közép-európai nemzetek közti közeledés kérdéseit feszegeti, önmérsékletet és kölcsönös megértést kíván, ez hozhatja csak közelebb egymáshoz a térség népeit. „...csak kölcsönös önmérséklettel és egymás iránti megértéssel, demokratikus úton kerülhetünk ki az immár Szlovákia részéről jövő területföltés és a magyar népföltés bűvköréből.” (A demokrácia kerékkötői. Csehszlovákia megszűnésének történelmi előzményeiről. 1992. október 27.) Történelmi események évfordulóit és ezek kisebbségi látásmódja ihlették a Sodrásban és a Zsákutca című fejezet írásait. A szlovák nemzeti felkeléssel kapcsolatban fontosnak tartja kifejtetni, hogy úgy látja, a többségi nemzetek, de még a nyugati közgondolkodás is sokszor értetlenül áll a kisebbségi kettős kötődéssel szemben, pedig ma már nem elkerülhetetlen a tudathasadásba hajszoló közmegítélés. A szlovákság önálló államiságának körülményei között is arra int, hogy ne csak gondok okozójának tekintsék a nemzetrészként fellépő nemzetiségeket, kisebbségeket, elvárva tőlük, hogy mint annak idején a fasizmus ellenében, most is önfeladással „értsék meg az idők szavát”. (Idők szava. 1995. augusztus 28.) Másik fontos gondolata, hogy az ideológiai „szekértáborok” kialakulása magában hordja a kirekesztést, a túlzott alkalmazkodás a szolgálalkúság csíráit. Rámutat, hogy az egyéni értékeket kibontakoztató liberalizmus nem azonos az individualizmus gátlástalanságával, felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzeti létproblémák megközelítése ne szolgáljon kapaszkodóul a populizmus számára. (Szekértáborokat-szolgálalkúság nélkül. A balatonszárszói találkozói kisebbségi szemmel. 1993. augusztus 23.)

Végül a demokrácia és a Duna-táji népek együttélése, a hidépítés fontossága a befejező rész témaköre. Kiss József a szerb-magyar megbékélés példáján kifejti, hogy a szomszéd népek közti megbékélés ütközőpontjában a kisebbség áll. Csak úgy oldódhat „békévé az emlékezés” tágabb nemzeti méreteken, ha a Vajdaságban az ottani magyarok és szerbek képesek lesznek nyútan egymás szemébe nézni. Legyen ez példa a szlovákiai magyarság számára is.

„...a kötetben szereplő írások a kisebbségi önazonosság és érdekvédelem szolgálatában állnak. Ez pedig, akárhogy is vesszük, tömény politika. Azonban jó lenne kissé árnyaltabban tekinteni minderre. A politikai elkötelezettség - amely a publicisztika lényege - nem kiszolgálás és kiszolgáltatottság. A történelmi publicisztika a mindenkor jelenből kiinduló szemléletet tükrözi - ez tulajdonképpen mibenléte. Nem mindegy, hogy pillanatnyi szűk érdekek satujába szorítja-e a múltat, a történelmi hitelességet, vagy a korabeli ellentmondásokat tiszteletben tartva teljes nyitottsággal értelmezi-e - mások iránt is megértően. Persze a kritériumokról azért nem lehet lemondani. A szűkebb és tágabb egyéni-emberi és közösségi önazonosság megőrzése meghatározó erejű. A kötet írásai talán nem hagynak kétséget efelől. Az olvasó nyilván sok helyütt kiérzi belőlük a korabeli ideológiai abroncsokat levetkező felszabadultság örömeit, amelybe belehasítanak az ön-szembesülés gyötrelmei.

Számos írás ugyanis egyben leszámolást is jelent a szerző önnön múltbeli egyoldalúságoknak engedő szemléleti megközelítésével.

Mire e cikkgyűjtemény megjelenik, már fel is nőtt, az eszmélődés korába lépett néhány évjárat, mely nem nagyon érti az 1989 utáni időszaknak a korábbi évekbe visszanyúló, nem túl gyakori egyéni és közösségi önelszámolásait. Sokan oly könnyen szabadultak meg múltjuktól, mint egy elhasznált ruhadarabtól. Így a fiatal nemzedék számára e könyv talán már-már vallomáserejű tanúságtételt is jelenthet.”

Így foglalja össze maga a szerző könyvének célját, mondanivalóját. Ehhez a recenzens már csak annyit tud hozzátenni, hogy a szerző célját magas színvonalon, jó stílusban és meggyőzően tudta megvalósítani.

Borsos Angéla

Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. Buda-pest, História MTA Történettudományi Intézet 1995. 696 p.

A történész-akadémikus legújabb, Kelet-Európával foglalkozó könyve elé kívánczik, amit Hadrovics László írt a hetvenéves szerző tiszteletére az 1993-ban megjelent emlékkönyv köszöntőjében: „Bámulatos memóriáddal játszva vetted birtokba Közép- és Kelet-Európa történeti folyamatainak ismeretét. A nyelvek iránti különös fogékonysággal egymás után, vagy inkább egymás mellett, párhuzamosan sajátítottad el a nyugati és kelet-európai nyelveket; a németben és szlovákban kezdettől fogva amúgy is otthon voltál. Eleven észjárásodnak nem jelentett különösebb fáradságot a birtokba vett ismereteket rendszerben látni, részleteiben megfogalmazni, tetszetős formába önteni. Így következtek egymás után monográfiáid.”

Niederhauser Emil új könyvében a lengyel, a cseh, az orosz, a horvát, a román, a szerb, a bolgár, a szlovák és a szlovén - az összehasonlító fejezetben a magyar történettudomány történetét vizsgálja. Ez a munka pontosan illeszkedik a szerző életművébe, egyrészt a történészportrék sorozatba, másrészt a *Nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában* című kötetben meghatározott, a kelet-európai nemzet-tudatokat bemutató tanulmányok közé. A niederhauseri Kelet-Európa-konceptió történészgenerációk számára kínált és kínál vitalehetőséget, hiszen a Baltikumtól a Balkánig húzódó és Oroszországgal kiegészített terület történelmének, kultúrtörténetének együttes tárgyalása különösen a lengyelekben, csehekben, magyarokban kelt máig borzongást.

A 80-as évektől ismét megindult Kelet-Európa, Közép-Európa, Köztes-Európa stb. diskurzusban a niederhauseri Kelet-Európa-, Közép-Európa-definíció az egyik állandó pont. A szerző most csak röviden indokolja a nemzeti történetírások sorrendjét, két olyan szempontot vizsgálva, melyek a történeti tudat aspektusából is fontosak.

Első kérdés, hogy a modern korhoz érve rendelkeztek-e feudális elittel vagy sem. Amely országnak volt feudális elitje, azok a nemesi nemzetek, történeti tudatuk közelebb állt a valóságos eseményekhez. Amelyeknek nem volt, azok a nem nemesi nemzetek, történeti tudatuk is hiányt szenvedett, és a történetírásuk is jóval később alakult ki.

Második szempont, hogy a két nagy keresztény kultúrkör közti ellentétet, az írásbeliség fokozott jelenlétét, állandó intellektuális érdeklődést jelentő nyugati vagy az ortodoxiába zárkózó, a Nyugat iránt bizalmatlan keleti kereszténység körébe tartoztak-e.

E két kultúrkör határa jelenti egyben Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa választóvonalát, ám az elválasztó különbségek a felvilágosodástól kezdve halványulni kezdtek, hogy a nemzeti ébredés már közös élménye legyen az itteni népeknek, anélkül, hogy különbözőségeik végleg eltűntek volna - véli a szerző. Aki a bevezetőben jelzi: a balti, a bizánci és az újjörög történetírás csak az ő nyelvi fogyatékoságai miatt nem szerepel könyvében, és - utalva a nagy témát először összefoglaló Josef Macurekre - ő nem hatalmi-kulturális egységenként, hanem nemzeteként külön vizsgálja tárgyát.

A bemutatott historiográfiák a középkori évkönyvekkel, krónikákkal kezdődnek, majd a humanizmus, a felvilágosodás és a nemzeti megújulás korszaka következik. Ezt követi a fejlett történetírás 1918-ig, majd a létrejövő új intézmények, folyóiratok, egyház- és gazdaságtörténet, segédtudományok és helytörténet, régészet, valamint az egyetemes történet. Ahol működött marxista történetírás a második világháború előtt, azt még bemutatja a szerző, de a kommunista hatalomátvétel utáni, irányított vulgármarxizmus korát már nem tárgyalja. A könyv egyik izgalmas vállalkozása azoknak a történészeknek a megismertetése, akiket saját hazájukban a nemzeti historiográfia atyjaként tisztelnek, ám tudósi megbízhatóságuk, politikai szereplésük esetenként elfogulatlanul bírálható.

A legjellemzőbb példa erre a román Nicolae Jorga. A történész-politikus hatalmas életműve annyira összetett, hogy aki írni akar róla, szinte csapdába esik. Ahhoz túl sokat publikált, hogy valaki elolvassa és rendszerezze az egész életművet, viszont a leegyszerűsítés könnyen igaztalan vádakhoz vezethet. Niederhauser Emil remekül állítja elének a bonyolult személyiséget:

„Már életében legendás alakká vált, nimbuszok szövődtek körülötte. Joggal, hiszen annyira központi alakja volt nemcsak a történettudománynak, hanem egyszerűen országa egész fejlődésének. Rendkívüli egyéniség volt, akinek személyes varázsa alól kortársai közül senki sem tudta kivonni magát, és akinek még emléke is, minden kritika mellett, tiszteletet parancsol ma is. Lengő szakállával, széles gesztusaival és nagyúri bonhomijával mintha még ma is élne és működne.”

Ezután következik a jorgai életmű részletes bemutatása, a könyvek, folyóirat-cikkek és egyéb publikációk alapján. Kitér a szerző Jorga nagy vitára, az „Új iskolával” folytatott harcára, végül így összegez:

„Az érzékenység, a gyors reagálás a napi politikára természetes kell hogy legyen olyan embernél, akinek napi teendőihez ez is hozzátartozott. Ennek behatolása történeti munkáiba ugyancsak érthető, és olykor pozitív következményekkel is járt, de nyilván nem csak azokkal. Elméleti nézetei sok szempontból elmaradtak voltak, gyakorlata a politikai fejlődés hangsúlyozásával még inkább. Munkáinak olvasásakor az ember néha szinte csak a széles gesztusokat látja, a szuggesztív, ráolvasásszerű hangot, amely annál hatásosabbnak van szánva, minél kevesebb a tény mögötte.

Csakhogy mindezeket beleszámítva és levonva sem lehet kétséges, hogy a román történetírás legnagyobb egyénisége volt. Ezért is követhetetlen, mert ezt a munkamódszert és ezt az ütemet más halandó ember nem bírta volna el. Nemzetét szolgálta jóban-rosszban. Ezért is volt olyan nagy hatása saját korára és a későbbiekre egyaránt.”

Az, hogy „nemzetét szolgálta”, a könyv végén álló összegzés kulcsgondolata is. Az utolsó fejezet akár a kelet-európai nemzettudatról, a történetírás nemzet-formáló erejéről szóló, önálló esszéként is olvasható.

A szerző három fogalmat jár körül és vizsgálja a historiográfiával való kapcsolatukat. Az első a hatalmi legitimitáció. Az, hogy a történetírás a mindenkor hatalom kiszolgálója, a felvilágosodás koráig nem okozott problémát. A középkori

krónika-írók világképe uralkodókról és alattvalókról az isteni elrendelésen alapult. A humanisták gondoltak ugyan Isten mellett az ember szerepére is, de a fennálló rend átalakítására nem. A felvilágosodás történészei voltak az elsők, akik miközben az igazságos uralkodóra vártak, bírálták a múlt igazságtalanságait. Ettől kezdve a történészek kritikusan szemlélik a múltat, ám saját korukkal nem foglalkoznak, az nem az ő területük. Kivételt csak a szocialisták jelentettek, de „őket meg a múlt nem érdekelte, alapjában véve a jövőnek dolgoztak, még mint történészek is”.

A szerző szerint tehát a modern történetírás korában a történésznek nem a mindenkori hatalmat kellett szolgálnia, a legitimációra való tudatos törekvésre nem volt szükség.

A második vizsgált jelenség: a nemzet tudatos szolgálata. Mivel a nemzeti ébredés korában a nyelv mellett a történelem a legjelentősebb integráló erő, a nemzeti mozgalmakban mindenütt kitüntetett hely jutott a történészeknek. A szerző bemutatja a nemzeti történelmi toposzokat: a régi dicsőség, a nemzetietlen századok, ősi ellenség stb. mítoszának kialakulását, majd a nemzeti sorskérdések körüli vitákat, például Lengyelországnak a felosztás, Oroszországnak Európa, a cseheknek Fehérhegy és a Habsburgok, a szlovákoknak a magyarok, a magyaroknak Trianon és így tovább... Ezekre a kérdésekre mindenhol nagy formátumú történészek keresték a választ: Pekál, Haleczki, Szekfű, Šišic stb., akiknek nagy szintézisei a harmadik vizsgált fogalommal, a tudományos igazság igényével készültek.

A szerző szerint a századfordulótól lett általános követelmény a tudományos igazságra való törekvés, és ha a nemzet szolgálata ütközött az-igazsággal, a történész általában az utóbbit választotta. Csakhogy a vizsgált téma továbbra is a nemzet maradt, megtisztítva ugyan a mítoszoktól, ha nem is mindenütt, s hozzáigazítva az 1918 után megtalált ország történelméhez.

A kelet-európai történetírás tehát továbbra is a nemzet jegyében él, és a szerző véleménye szerint ez még sokáig így is marad.

Magától értetődik, hogy a rengeteg adattal, névvel, címmel teli könyv a Kelet-Európával foglalkozó szakemberek számára kézikönyv. Nekik nem is szükséges ajánlani. De ha valaki elbizonytalanodik a majd' 700 oldalas monográfia láttán, benne száraz tényeket felsorakoztató szöveget gyanítva, az is megnyugodhat: mindenki számára olvasmányossá teszi a könyvet a niederhauseri szemlélet. A szerző jóindulattal tekint múltbéli pályatársaira, szinte drukkol kortársai minél magasabb szellemi eredményeiért, vagy iróniával mutat rá, ha a történetíró utólag akar „történelemalakító” lenni. Derús nyugalma teszi, hogy provinciális figurák és elvakult mítoszteremtők helyett eltérő alternatívákat választó, de egyaránt értéket teremtő történészgenerációk állnak elénk.

Zákonyi Botond

KSH Népszégtudományi Kutató Intézet Történelmi Demográfiai Füzetek. 12. (1993/1.) Budapest 1993. 292 p.; 13. (1994/1.) Budapest 1994. 201 p.; 14. (1995/1.) Budapest 1995. 182 p.

1985 óta jelenik meg időszakosan, eleinte változó periodicitással, 1993 óta évenkénti rendszerességgel a KSH Népszégtudományi Kutató Intézetének történelmi demográfiai füzet sorozata. A megjelent tizennégy kötet a népesedés- (és társadalom-) történet igen különböző témaköreit öleli fel: a megjelent cikkek időben a középkortól a jelenig, témái pedig a demográfiai kutatások történetétől a test magasságváltozásáig

kalandoznak. 1993 óta évente megjelenik egy-egy vastag füzet- jelenleg ez a hazai történeti demográfia egyetlen szakmai fóruma. A sorozatot Dányi Dezső szerkeszti, folytatva azt a munkát, amelyet a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában kezdett el az 1960-as években - célja életet lehelni a hazai történeti demográfiai kutatásokba azáltal, hogy rendszeres publikációs lehetőséget teremt számára. A demográfiai kutatásokban a történeti vizsgálat és a jelen tendenciák elemzése közti határ nem mindig húzható meg, így a füzetekben egyaránt helyet kaphat a közelmúlt népszámlálásainak vizsgálata és az elmúlt évtizedek népességmozgásainak bemutatása. A köteteknek tehát semmiképpen sem csak történettudományi hasznuk van.

A legújabb három kötet összesen tizenhárom tanulmányt tartalmaz. A 12. füzet első írása, Dávid Zoltán cikke (A magyar-szlovák nyelvhatár 1664-ben az érsekújvári ejalet területén) egy 1664-es török adóösszeírás kiadott névsorai segítségével vizsgálja az Érsekújvártól északra fekvő vidék nemzetiségi viszonyait. Kollega Tarsoly István (Német bevándorlók II. József korában) 5057 német bevándorló család demográfia és vagyoni viszonyait mutatja be a magyar királyi kancellária levéltárában feltalált lajstromok alapján. Vécsei Károly (A migráció és urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában) az 1977. évi romániai népszámlálás adatait elemzi a városba költözés, illetve a regionális vándorlás néhány tendenciáját bemutatva. Dányi Dezső írása (A hazai népesség és népességstatisztika kezdetei) pedig az 1777-1784 közötti lélekösszeírások történetével és forráskritikai problémáival foglalkozik.

A 13. kötet Kápolnai Iván írásával (In memoriam Horváth Róbert - Kísérlet Horváth Róbert tudományos munkásságának vázlatos áttekintésére) az 1992-ben elhunyt jelentős magyar statisztikus, statisztikatörténész emléke előtt tiszteleg. Gyurgyik László a szlovákiai magyarok létszámának alakulásával foglalkozik (Adalékok a szlovákiai magyarság asszimilációs folyamatainak vizsgálatához, 1950-1991). A 18. századi lélek összeírásokkal e kötetben Öry Péter foglalkozik (Pest megyei járások lélekösszeírásai, 1770-1780). Vécsei Károly folytatja a romániai népszámlálás elemzését a migráció szempontjából (Vándorlás, nemzetiségi és demográfiai struktúrák Erdélyben). Dányi Dezső pedig a hazai termékenység területi szintjeit és időbeli változását elemzi a népszámlálások eddig részben ismeretlen kézíratos táblái alapján (Magyarország termékenységének csökkenése, 1910-1930. Néhány területi, foglalkozási jellemző).

A legfrissebb, a 14-es sorszámot viselő füzet hasonlóan vegyes tartalmú. Daróczy Etelka faktorelemzés segítségével vizsgálja a halandóság területi jellemzőit a századfordulón (A halandóság törvényhatóságok közötti eltérései és társadalmi-gazdasági összefüggései a magyar korona országaiban 1900/1901). Melegh Attila két mezőváros adatainak összevetésével járul hozzá a házasságkötések történeti demográfiai vizsgálatához (Népesedés, házasság és háztartás kialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században). Kovács Béla egyetlen település közel három évszázados házassági trendjeit mutatja be (A házasságkötések néhány jellemzője Bélapátfalván 1703 és 1980 között). Dávid Zoltán pedig a 16-19. század között kíséri nyomon Sáros megye magyar településeinek etnikai változását (Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása).

E változatos tartalom miatt természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy érdemben méltassam valamennyi cikket. Mindössze arra törekedhetek, hogy a történeti demográfia magyarországi helyzetét jellemezzem néhány tanulmány bemutatásával, illetve a *Regio* profiljának megfelelően kiemeljek pár írást (ebben az esetben nem feltétlenül a cikkek minősége határozza meg választásomat).

Dávid Zoltán több évtizede foglalkozik a Kárpát-medence lakossága nemzetiségi összetételének kutatásával. A füzetekben megjelent két cikke, amelyek a jelenlegi Szlovákia egy nyugati és keleti kisebb tájával foglalkoznak, jól illusztrálják módszerét: a lakosság teljességére vagy legalábbis annak zömére kiterjedő összeírások névanyagát elemzi, s ennek alapján határozza meg egy-egy település lakosainak jellemző nemzetiségét. A keresztmetszeti vizsgálatokat mindenkor a közelmúltig, sőt a jelenig megismétli, azaz nyomon követi a változást. A módszert a két világháború között a népiségtörténet, a kora újkorra pedig elsősorban Szabó István (*Ugocsa megye* című, nem régen újból kiadott könyvében) munkálta ki. Dávid mindenkor példászerűen dokumentálja tanulmányait, s így következtetései ellenőrizhetők. Az érsekújvári ejalet 1664. évi török adóösszeírását Blaskovics József adta közre 1989-ben, erre a munkára támaszkodva végzi el Dávid 155 település minősítését a névanyag alapján; majd pedig az 1773. évi *Lexicon locorum*, Fényes Elek munkáira (1836-1839) és az 1910., valamint az 1991. évi népszámlálás adataira támaszkodva mutatja be a későbbi változásokat. Eredményeit a következőképpen összegzi: „Az Érsekújvári ejalet 1664. évi török összeírásainak az adózókról készült névsorai alapján megrajzolható magyar nyelvhatáron belül a magyarság összefüggő települési területén az összeírásban szereplő helységek közül 112 magyar lakosságú város és község vesztette el 1991-ig magyar többségét, további 43 vegyes lakosságú településen (amelyből 25-ben magyarok, 18-ban a szlovákok voltak többségben) pedig teljes egészében beolvadt a szlovák népességbe. A nyelvcsera a helységek többségében (összesen 70 esetben) még 1664 és 1773 között lezajlott.” A tanulmány azonban nem foglalkozik azzal, hogy milyen módon zajlott le ez a változás (a népesség elpusztulása, elvándorlás vagy asszimiláció miatt), milyen történeti mozgások részeként, és melyek a következményei a 18. században. A cikk egyes polemikus betétei (a trianoni béketárgyalásokkal vagy a mai magyarországi szlovákság lélekszámával foglalkozó részek) gyengítik a történeti érvelés meggyőzőerejét. A vizsgálat leszűkítése egyetlen szempontra pedig csökkenti az egyébként igen fontos kutatásnak az értékét.

Sáros megye esetében Dávid Zoltán a falvak egy kisebb csoportját vizsgálja hosszabb, több évszázados időszakon át hasonló módszerrel. Az adattár ebben az esetben a magyar népesség eltűnésének okait is elemzi. Az okok azonban gyakran nem a helyi események, hanem az ország más részeiből vett analógiák segítségével fogalmazódnak meg. Azonban a szélesebb értelemben vett demográfiai összefüggéseknek itt is csak elemei jelennek meg (például a pestis). Az etnikai változások megállapítása, leírása fontos feladat, de önmagában nem elegendő a történeti folyamatok megértéséhez.

Az európai viszonylatban is korai, 1784-87. évi magyarországi népszámlálást megelőzően is voltak kormányzati törekvések a népesség nagyságának, összetételének pontosabb megismerésére, népmozgalmi statisztika megteremtésére. A Magyar Királyság területén 1770 és 1784 között a lélekösszeírások rendszere volt az első, átfogó állami kísérlet. A KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutatócsoportja (Dányi Dezső és Fügedi Erik vezetésével) az 1960-as évek óta sokat foglalkozott ezek rendszerével, megmaradt forrásanyagával. Dányi Dezső a felkutatott országos összegzések segítségével most már összefoglalásra vállalkozik 1993. évi tanulmánya összegzi mindazt, amit ezeknek az összeírásoknak keletkezéséről tudunk, majd pedig az adatok belső koherenciáját vizsgálja, hozzájárulva ezzel azok kritikájához és a népességi folyamatok megismeréséhez. Dányi munkája alapvető lesz a 18. század utolsó harmadának hazai népiségtörténeti kutatásai számára.

Óry Péter megyei részelemzéssel folytatja a lélekösszeírások vizsgálatát: Pest megye esetében részletesen bemutatja az adatok keletkezését, s azok járási adatainak összefüggéseit, problémáit elemzi. Csak remélhetjük, hogy ez az elemző-és feltárómunka folytatódik, s megindul a részadatok közreadása is.

Az anyakönyvekre épülő elemzések újították meg Nyugat-Európában a történeti demográfiát az 1960-as években. A családrekonstrukciós módszer fáradtságos, de hatékony, az egyszerű, nem nominális feldolgozás is munka- és időigényes tevékenység, de megkerülhetetlen. Melegh Attila a magyarországi házasságkötések jellemzőire kérdez rá európai összefüggésben (közismert a John Hajnal által felvázolt regionális séma, amelyben Magyarországot átmetszi a Szentpétervár-Triest között meghúzott európai választóvonal). A hazai kutatásokban eddig nem vizsgált településtípust, kisebb népességű mezővárosokat (Kiskunhalas és Tapolca) választott „terepül”. E két településsel a hazai mezővárosok két eltérő típusát igyekezett megragadni és összevetni. Először e városok népmozgalmi adatait, népességszámát követi nyomon - mindkét esetben két évszázados trend alapján. (Tapolca inkább stagnáló, Kiskunhalas az 1740-es évek óta dinamikusabban növekvő.) Majd két keresztmetszetben, 1770-79 és 1880-89 között, a házasságkötéseket vizsgálja. A korai női férjhez menési kor stabilitásának és általános voltának megállapítása mellett rámutat a férfiak többmodusú házassági életkorára és ennek értelmezési lehetőségeire. Majd pedig bemutatja a háztartások összetételét. Tanulmánya a demográfiai kérdések és a történeti szemlélet szerencsés ötvözete. Melegh Attila tanulmánya mutatja, hogy a társadalomtudományok, a demográfia felől érkező kutatók írásaiban az elméletekhez kötődő kérdések egyre gyarapodó forrásismerettel és forráskritikával párosulva a hazai történeti demográfia egyik lehetséges jövőbeli útját rajzolják ki.

Kovács Béla bélapátfalvi házasságokról írt cikke kiemelkedik a sajnos nem túl bő történeti demográfiai irodalomból a jelenig futó hosszú időtartam elemzésével és példásan gazdag adatközlésével. Ez a tanulmány a történeti demográfia hagyományos műfajainak fontosságát igazolja, és azok követésére buzdít. Területi adatok nélkül ugyanis nem írhatók összefoglalások, részletes adatközlések híján pedig sok munka és eredmény vész el.

A hagyományos történeti demográfiai cikkek mellett a közelmúlt folyamatai is ma már történeti témáknak számítanak. Vécsei Károly két egymást követő írásában az 1977. évi romániai népszámlálás alapján vázolja fel a mérhető migrációs folyamatokat. (A romániai népszámlálás rögzítette a születés helyét és a lakóhelyet, s ezek kombinációjával közreadott egy sorozat nem túl részletező táblát.) Az elemzés négy „történeti tartomány” mentén követi a népmozgást, ezek: Munténia, Dobruzsza; Olténia; Moldova; Erdély. A nagytájak migrációs tendenciái az országot *kétfelé* vágják: Olténia és Moldova lakói elvándorolnak, a másik két régió pedig befogadja őket. A beköltözők a városokba mennek, amelyeknek etnikai arculata Erdélyben alapvetően megváltozott. A folyamatot az ott élők, de az odalátogatók is megélték, de Vécsei elemzése adatokkal igazolja, illetve árnyalja tudásunkat.

A vándorlás módosítja a nemzetiségi arányokat és felborítja a nemek kiegyensúlyozott arányát. A kevés s területileg nem részletezett adat gyakran csak közvetett érvelést tesz lehetővé, s csak hozzáértő elemzéssel szólaltatható meg. Vécsei az urbanizációt, az etnikai arányok változását történeti dimenziójukban is bemutatja. 1910-től követi nyomon Erdély és a városi népesség nemzetiségi összetételének változását. A történeti adatokat kísérő elemzés talán kissé vázlatos és elnagyolt. A szorosan együvé tartozó két tanulmányt bőséges táblaanyag egészíti ki. Vécsei

munkái meggyőznek arról, milyen fontos a nem részletes, talán szándékosan összevont adatok elemzése.

Gyurgyik László az 1950 és 1991 közötti szlovákiai népszámlálásokat az évenkénti népmozgalmi adatokkal hasonlítja össze, hogy feltárja a magyar nemzetiségű, illetve anyanyelvű népesség számának változása mögött rejlő valós folyamatokat. A szlovákiai helyzet igen összetett, mert a magyarok létszáma nem csak a természetes szaporulat és a migráció hatására emelkedik vagy csökken, az identitás megváltásában is erős ingadozás (reszlovakizáció, majd visszatérés a magyar identitáshoz, a roma népesség kiválása stb.) mutatkozik. Gyurgyik nagy anyagismerettel és háttértudással tudja felmérni a lélekszámok változása mögött sejthető folyamatokat. A korcsoportos népszámlálási adatokkal nemzedékek eltérő mozgását tudja felrajzolni. Következtetéseiben óvatos, sokszor utal arra, hogy mélyebb vizsgálatokra lenne szükség. Rámutat arra, hogy Pozsony környékén, a Csallóközben az asszimiláció erősödik, Kassa környékén viszont a magyar identitáshoz való vissza-térés feltételezhető. A legnehezebb a vándorlási folyamatok mérése, itt gyakran csak feltételezésre építhet. A magyar népesség asszimilációs és vándorlási vesztesége az 1991. évi népszámlálás adatai szerint már csökkenti a magyar nemzetiségűek abszolút számát.

A publikált vagy kézíratos statisztikai adatok alapján végzett modern demográfiai elemzés, amelyet a vizsgált periódus időbeli távolsága tesz történetivé, fontos műfaja a történeti demográfiának. A füzetekben Dányi Dezső termékenységi elemzése és Daróczi Etelka halandósági vizsgálata rangosan képviselik ezt. Dányi kutatásai a hazai termékenység alakulásáról már eddig is jelentős eredményeket mutattak fel. Mostani elemzése az 1910. és 1930. évi termékenységi adatokat járasi megoszlásban tudja vizsgálni. Az úgynevezett princetom termékenységi indexet alkalmazva a megyei szint alá szállva plasztikusabban rajzolódna ki a magyarországi alacsonyabb és magasabb termékenységű vidékek, amelyek jellegzetes zárt tömböket alkotnak. Ez színezi és pontosítja eddigi ismereteinket. Az 1930. évi népszámlálás termékenységi adatainak újraszámolásával pedig árnyalni tudja eddigi tudásunkat a születéskorlátozás társadalmi és regionális különbségeire vonatkozóan. Főleg a paraszti csoportok, az agrárproletár-, cseléd- és napszámos népesség esetében érdekesek számításai. Jó lenne, ha ezek beépülnének a majd megszületendő magyar társadalomtörténetekbe.

Daróczi Etelka azt vizsgálja, hogy a férfi- és női halandóság területi szintjei milyen összefüggésben vannak a társadalmi-gazdasági jellemzőkkel. A század elején készült teljes körű halandósági tábla adatait az 1900-as népszámlálásból merített független változókkal értelmezi a faktoranalízis segítségével. Eredményei szerint az iskolai végzettség és a lakóhely jellege bizonyult a legerősebb magyarázó változónak. Az életkor előrehaladtával és a férfiak esetében felerősödik a térségi hatás, az ökológiai környezet befolyása.

A történeti demográfia Magyarországon nem tartozik a népszerű, sok kutatót vonzó, ismert történeti tudományágak közé. Az 1960-as években, amikor ez a tudományág Franciaországban és Angliában szinte robbanásszerűen fejlődött és látványos eredményeket hozott, Magyarországon majdnem egyidejűleg megkezdődtek a kutatások, de nem valósult meg a nyugat-európai áttörés. A helyzet azóta sem változott: kevés megszállott vagy amatőr kutató, kevés publikáció. A történet-írás leragadt a népességszám és az etnikai összetétel vizsgálatánál, a helytörténeti monográfiák általában megelégednek egy-egy nem túl mély demográfiai fejezettel. A demográfia oldaláról néhány jelentősebb vállalkozást leszámítva (József-kori népszámlálás kiadása, a népmozgalmi adatok közreadása 1828-1895 között stb.)

jóformán csak néhány elkötelezett kutató (Andorka Rudolf, Benkőné Lukács Ágnes és Dúryi Dezső) vizsgálatai említhetők A Történeti Demográfiai Füzetek három legutolsó száma egyrészt azt mutatja, hogy továbbra is szűk az e területen dolgozók köre (Dávid Zoltán és Dányi Dezső az 1960-as évek „alapító atyái” közé tartoznak). Viszont örövendetesen megindult a szomszéd országok modern adatainak feltárása, bemutatása és elemzése - ezek nemcsak a magyar népesség jelene és jövője szempontjából lehetnek lényegesek, hanem általában a demográfiai, migrációs folyamatmegismerése szempontjából is. Más publikációs lehetőségekkel összehasonlítva a füzetek előnye az is, hogy nagyobb mennyiségű táblát, térképet és dokumentációt tud közölni. Ez nélkülözhetetlen a tudás lassú felhalmozódásához, a további elemzésekhez. A recenzens pesszimizmusa a hazai történeti demográfia szűkös lehetőségeinek szól, a közölt tanulmányok arról tanúskodnak, hogy egy elenyésző kisebbség továbbra is színvonalasan munkálkodik a népesedéstörténet kárpát-medencei kérdéseinek megoldásán. Csak ösztönözni tudjuk őket a folytatásra.

Benda Gyula